

प्रकाशन

मूळ लेख : 1) "ही स्त्री कोण आहे ?" पुरुष स्पंदन- माणूसपणाच्या वाटेवरची, लैंगिकता विशेषांक संपादक - हरिश सदानि, दिवाळी अंक २०११, प्रकाशक : मेन अगेन्स्ट व्हायोलंस अँड अँब्युज (मावा), ७०५, परिश्रम बिल्डींग, भंडार गल्ली, लेडी जमशेदजी रोड, माहीम, मुंबई -१६

पुनर्मुद्रण : २) "ही स्त्री कोण आहे ?" दोन भागात, आजचा सुधारक, संस्थापक- संपादक - दि. य. देशपांडे, विवेकवादी चिंतनाला वाहिलेले मराठी मासिक, गौरीनंदन १२३, शिवाजीनगर, नागपूर, कार्यकारी संपादक : संजीवनी कुळकर्णी आणि अनुराधा मोहोनी. प्रस्तुत लेख : भाग पहिला, पाने ५०८ ते ५१३

ही स्त्री कोण ?

भाग पहिला

श्रीनिवास हेमाडे

माझ सुख माझ सुख हंड्या झुंबर टांगलं

माझं दुःख माझं दुःख तळघरात कोंडलं

--बहिणाबाई (1880 - 1951)

स्त्री-पुरुष हे शब्द नेहमीच फारच सैलसर अर्थाने वापरले जातात. ते जरा नीटसं अर्थाने वापरले गेले तर त्यांच्या उपयोगनातील संकल्पनात्मक गोंधळ संपण्याची शक्यता असतेच पण जरा शिस्तबध्दताही येते. पुरुष स्पंदनच्या 2008 च्या दिवाळी अंकात आपण 'पुरुष' ही संकल्पना पाहिली. यावर्षी आपण 'स्त्री' ही संकल्पना तपासू.

'स्त्री' ला मराठीत पर्यायी शब्द आहे महिला, वनिता, बाई, इ. - अनेक वचन बायका, बाया. हिन्दी / उर्दूमध्ये औरत, लौडी इ. शब्दभेद आहे म्हणून अर्थभेद आहे, असे मात्र नाही. अर्थ सगळीकडे समान आहे. कारण सर्व धर्मसंप्रदायांमध्ये अंतिम शोषणाचे साधन म्हणून स्त्रीचाच वापर होतो आणि युध्दातील गनिमी कावा म्हणूनही स्त्रीचाच हत्यारूपाने वापर होतो. स्त्री / बाई शब्दाचा उच्चार संस्कृती व भाषांनुसार वेगवेगळा असेल पण अर्थ एकच असणार आणि तोच तर शोधावयाचा आहे.

'स्त्री' हा संस्कृतप्रधान शब्द आहे. त्याचा पर्यायी इंग्लीश शब्द म्हणजे female किंवा woman. अनेक वचन women. हे दोन्ही पर्याय किंवा भाषांतरित शब्द म्हणून वापरता येतील. इतर भारतीय भाषांमध्येही हीच तुलना असल्याने ही मांडणी सर्वांना उपयोगी पडण्याइतपत व्यापक होवू शकेल.

'ही स्त्री कोण? म्हणजेच 'स्त्री म्हणजे काय ?' हा एक मूलभूत प्रश्न आहे. या दोन्ही प्रश्नामागील मूळ प्रश्न 'माणूस म्हणजे काय ? असा असून माणसाची व्याख्या कशी करावी, कोणत्या परिभाषेत करावी, तशीच का करावी, अन्य रितीने का करू नये, असे केल्यास काय आणि तसे केल्यास काय, हे सारे प्रश्न उपस्थित होतात आणि ते सर्व स्वरूपाने तात्त्विक आहेत.

तत्त्वज्ञान स्त्रीकडे कोणत्या दृष्टिकोनातून पाहते¹, तत्त्वज्ञानाची म्हणजेच तत्त्ववेत्त्यांची स्त्रीबाबतची धारणा काय आहे? ते 'स्त्री' ही संकल्पना कोणत्या भाषिक साधनांच्या आणि संकल्पनांच्या साहाय्याने तयार करतात, ही फारच नाजूक आणि अवघड गोष्ट आहे. माणूस विचार करू लागण्याच्या प्राथमिक अवस्थेत शुध्द तत्त्वचिंतन आणि स्वतंत्र धर्मचिंतन यात फारसा फरक होत नव्हता. भारतात तर धर्म, नीती आणि तत्त्वज्ञान यांची बेमालूम सरमिसळ झाली. परिणामी तत्त्वचिंतन आणि धर्मचिंतन यांची जणू जोडगोळी असल्याने धार्मिक विचार तोच तात्त्विक विचार' अशी समीकरणे तयार होत गेली. त्यातून स्त्रीची मानवी प्रतिमा किंवा तिचे मानवीकरण हरपले. ही एक प्रकारची शोकांतिका आहे.

¹ 'महाराष्ट्र टाईम्स' मध्ये 1998 साली 'भारतीय तत्त्वज्ञानातील स्त्रीदर्शन' या माझ्या कॉलममध्ये ही भूमिका मी मांडली आहे.

माणूस ही एक संकल्पना आहे. आणि ती संमिश्र संकल्पना आहे. या संकल्पनेचे दोन भाग आहेत : स्त्रीत्व आणि पुरुषत्व.² ही संकल्पना ज्यावर आधारित आहे ते वास्तव म्हणजे प्रत्यक्षातील स्त्री आणि पुरुष हे दोघेही फरक करता येण्याजोगी आणि अलग करता येण्याजोगी वेगवेगळी अस्तित्वे आहेत. त्या दोघांमधून समान असलेले गुणधर्म 'त्व' रूपात एकत्र केले जातात आणि मानव ही संकल्पना तयार केली जाते. म्हणून माणूस ही संकल्पना स्पष्ट करताना फक्त पुरुष किंवा फक्त स्त्री, असे सांगता येत नाही.दोघेही माणसेच असल्याने माणूस ही संकल्पना उभयान्वयी बनते.³

माणसाची ही दुपेडी संकल्पनाच स्त्री आणि पुरुषातील संघर्षाचे कारण बनली आहे.यात पृथ्वीवर प्रथम अस्तित्वात कोण आले ? हा वादाचा मुद्दा होवून तिथेच स्त्री विरुद्ध पुरुष असे राजकारण सुरु होते. जरी व्यवहारात बऱ्याचवेळा बाईमाणूस किंवा पुरुषमाणूस असे म्हंटले जात असले तरी तो फक्त लिंगभेद दाखविणारा शब्द असतो,असे नाही. पुरुषमाणूस हा शब्द फक्त पुरुषालाच माणूसपण देणारा आणि बाईचे माणूसपण दडपणारा शब्द म्हणूनच वापरला जाणारा शब्द बनतो.⁴ त्याच वेळी 'माणसाच्या पोटी माणूसच जन्मतो,' असे म्हणताना हे जन्माला येणारे मानवी मूल मुख्यतः स्त्री किंवा पुरुष⁵ जातीचे असते, हे लक्षात ठेवलेले बरे.

'स्त्री' किंवा 'बाई'चा उगम,व्युत्पत्ती आणि अर्थ :

स्त्री किंवा बाई या शब्दाचा उगम पाहिला तर कारुण्याने मन भरून जाते. या व्याख्येतच तिची बंधने स्पष्ट होतात. संस्कृत भाषेनुसार "स्त्री म्हणजे जिच्यात शुक्र आणि रक्त यांचा संचार असतो ती व्यक्ति" --

“त्सायेते शुक्रशोणिते यस्याम् सा स्त्री ! ”⁶

या व्याख्येखेरिज अन्य व्याख्या इतक्या स्पष्टपणे दिलेल्या नाहीत.आयुर्वेदीय शब्दकोशात⁷ 'स्त्राविणी' चा अर्थ योनि अथवा योनिरोग,मराठी शब्दसागर⁸मध्ये 'स्त्री' म्हणजे भार्या,बायको,मादी आणि ज्ञानशब्दकोशात⁹ 'स्त्रिया'म्हणजे मंगल, कल्याण

²येथे 'त्व' आणि 'पणा' यात फरक करता येईल. पुरुषत्व म्हणजे पुरुषीपणा नव्हे आणि स्त्रीत्व म्हणजे स्त्रीपणा नव्हे. पुरुषीपण स्त्रीमध्येही असते आणि स्त्रीत्व पुरुषात असू शकते. 'त्व' मध्ये केवळ असणे असते तर 'पणा'मध्ये अहंकार, सामर्थ्याची प्रखर जाणीव असते व ती प्रगट करण्याची लालसा असते.

³पण नंतरच्या ज्ञानाच्या प्रवासात स्त्रीत्व आणि पुरुषत्व अशी स्वतंत्र तत्त्वे स्वीकारली जातात आणि स्त्री ही स्वतंत्र संकल्पना आणि पुरुष ही स्वतंत्र संकल्पना बनते. त्यानुसार स्त्रियांचे जग आणि पुरुषांचे जग अशी नवी रचना अस्तित्वात येते. मग एकमेकांच्या जगात एकमेकांना प्रवेश निषिद्ध होण्यापर्यंतची वेळ येवून ठेपते. ही अर्थात शोकांतिका आहे.

⁴समजा केवळ 'बाई' असा शब्द वापरला गेला तर तो केवळ तिची उपभोगक्षमताच स्पष्ट करणारा शब्द म्हणूनच वापरला जाणारा शब्द बनतो. उदा. "तिथे एक माणूस उभा होता" आणि "तिथे एक बाई उभी होती" अशी दोन विधाने केल्यास मनात कोणती प्रतिमा येते ? हे तपासून पाहा.

⁵अर्थात 'जन्माला येणारे मानवी मूल स्त्री किंवा पुरुष असते', या गृहीततत्त्वाला आता छेद बसला आहे.ते मूल उभयलिंगी किंवा बहुलिंगीसुद्धा असू शकते, असे सिद्ध झाले आहे.अॅनी फाऊस्टो स्टर्लिंग Anne Fausto-Sterling (जन्म 1944) या विदुषीने या संबंधात खूपच काम केलेले आहे. तिचे "The Five Sexes: Why Male and Female are Not Enough" या लेखात आणि *The Sciences, Myths of Gender: Biological Theories about Women and Men, New York: Basic Books, 2nd edition* या पुस्तकात आणि इतर सर्व लेखनात बहुलिंगीत्व, त्याच्याशी संबंधित इतर सिध्दान्तांची मांडणी केली आहे.

⁶संस्कृत-हिन्दी शब्दकोश, पान 1138, वा. शि. आपटे, नाग पब्लिकेशन्स, दिल्ली, पुनर्मुद्रण 1988

⁷आयुर्वेदीय शब्दकोश, खंड दुसरा, पान 1968, संपादक - आयुर्वेदाचार्य वेणीमाधव जोशी व आयुर्वेद विशारद नारायण हरी जोशी,महाराष्ट्र साहित्य आणि संस्कृति महामंडळ, मुंबई 1968

⁸मराठी शब्दसागर,पान 870 संपादक प्रा. जोशी व प्रा. देशपांडे, योगेश्वर प्रकाशन, डोंबिवली

⁹ज्ञानशब्दकोश, पान 888, संपादक - मुकुंदीलाल श्रीवास्तव , बनारस ज्ञानमंडळ लिमिटेड, बनारस, तृतीय संस्करण,माघ पौर्णिमा 2030

आणि स्त्रिजन म्हणजे सर्जन, सृष्टि, रचना असे अर्थ दिले आहेत. आयुर्वेदीय व्याख्या बहुधा आपटेकृत व्याख्येवर आधारित असावी. (स्त्रवते ती 'स्त्राविणी' अथवा स्त्री)

मोनिअर विल्यम्सच्या संस्कृत शब्दकोशा¹⁰ नुसार 'स्त्री'चा उगम बहुधा सूत्री अथवा सोत्री या मूळ धातुसाधित रुपांपासून झाला असावा.त्यांचा मूळ अर्थ 'मूल धारण करणारी'. स्त्रीम्, स्त्रीस ही त्याची अन्य रूपे. स्त्रियश्चरितम् म्हणजे स्त्रिचे चरित्र, स्त्रीकारक म्हणजे पती, स्त्रीषु म्हणजे स्त्रीपणानुसार, इ.इ. हाच अर्थ इतर¹¹ ही संस्कृत शब्दकोशांमध्ये दिला आहे.श्री. कृ.पा. कुलकर्णी यांच्या व्युत्पत्तिकोषानुसार¹² स्त्री म्हणजे बायको, बाई, (विरोधीकरणाने)स्वतःची पत्नी. या बाबत कुलकर्णीकृत व्युत्पत्तिकोषात इतर संदर्भ पुढीलप्रमाणे आहेत. ते असे: वैदिक संस्कृतनुसार स्त्री = सूत्री (म्हणजे जन्मदात्री, ऋग्वेद 4-6-7), संस्कृत 'स्त्री'संज्ञेचे वर्गमूळ स्त्रयँ असे असून तिचा अर्थ विस्त्रे असा आहे. सतरी = स्तरी = स्त्री असे ताडून पाहण्यास सुचविले आहे. (पण सतरी, स्तरी हे शब्द मला या व्युत्पत्तिकोशात सापडले नाहीत).पण अन्यत्र 'सौरी'¹³ या शब्दाचा अर्थ म्हणून हिजडा, woman, wanton असा दिला आहे. विल्यम्सच्या संस्कृत शब्दकोशात 'अडबायको'असा एक शब्द आढळतो, त्याचा अर्थ पौगंडवयीन कुमारिका (A young woman, a miss, a girl entering her teens).

कुलकर्णी यांच्या व्युत्पत्तिकोषाच्या पुरवणीत 'संडास'¹⁴ या शब्दाचा समावेश केला आहे. चमत्कारीकरित्या wanton चा संबंध संडासशी जोडला आहे.संडास म्हणजे शौचकूप असा दिला आहे. संडास हा शब्द संस्कृत वाटला तरी तो संस्कृत नाही. पुढे कोश नोंदवितो: षंडाली = (1) A pond or pool (2) A wanton or unchaste woman असा एक शब्द आढळतो. गुजराती जोडणी कोशात अशी व्युत्पत्ती सूचित केली आहे: स्थंडिल, षंडिल्ल = शौच जवा योग्य भूमि; संडास = "जांघ ने ऊरु वच्चेनो भाग ए परथी? "

'बाई' हा शब्द पुल्लिंगी 'बुवा'¹⁵ शब्दाचा प्रतियोगी म्हणून वापरला जातो. मराठीत बाई म्हणजे स्त्री किंवा महिला. संदर्भानुसार 'बाई' चा अर्थ बदलतो. साधारणतः हा मराठी शब्द नावाच्या मागे आदरार्थी अर्थाने वापरण्याची पध्दती आहे. जसे की जिजाबाई, सईबाई, राणी लक्ष्मीबाई, तीजनबाई, मांगीबाई इत्यादी. नाव ठेवणे या प्रकारात काहीवेळेस 'बाया' हेच नाव बनले.जसे बाया कर्वे.

काही वेळेस स्त्रीच्या घरातील स्थानानुसार बाई शब्द वापरला जातो.सासूबाई, सूनबाई, जाऊबाई, बहिणाबाई, विहीणबाई इत्यादी. बाईच्या अर्थाजवळचे शब्द म्हणजे ताई आणि माई. ताई म्हणजे मोठी बहिण तर माई म्हणजे चांगली सावत्र आई.काही ठिकाणी आईलाचा आदराने बाई म्हंटले जाते.

बाईचा अर्थ जास्त गुंतागुंतीचा केला तो पारशी जमातीने. जसे बाई जेरबाई,बाई फिरोझबाई इत्यादी. यात जेर हे मूळ नाव आणि नंतरचा 'बाई' हा उल्लेख स्त्रीत्व दाखविणारा. पण पहिला 'बाई', हा उल्लेख उगाच प्रतिष्ठा दाखविणारा मानला गेला.बाईपण डबल झाले. दुसरे म्हणजे मुंबईकर,विशेषतः गुजराथी, पारशी आणि इतर उच्चभ्रू लोकांनी 'बाई' म्हणजे कामवाली, मोलकरीण असा अर्थ 'बाई' ला चिकटविला. आणि शब्दार्थ इतका खाली आणला की 'बाई' संज्ञेला आणि एकूणच बाईला अवकळा आली. नंतर तर बाईचा अर्थ आणखी खाली घसरून 'कामवाली' चा अर्थ वेश्या, कॉलगर्ल असाही विकसित झाला.

उत्तर भारतात गायिकेला बाई म्हणण्याची रित आहे.पण ती खालचे स्थान दाखविणारी, गणिकेचा दर्जा देणारी गोष्ट आहे. कारण गाणेबजावणे, तवायफगिरी ही सारी उमराव,संस्थानिकांची मनरंजनाची बाब होती. स्त्रीचे कामसामर्थ्य, कामुकता किंवा तिचे

¹⁰Sanskrit-English dictionary: etymological and philologically arranged with ... By Monier Monier-Williams, Ernst Leumann, Carl Cappeller page 1260

¹¹इंटरनेटवरील एका संस्कृत शब्दकोश

: <http://www.srimadbhagavatam.org/downloads/SanskritDictionary.html>

¹² मराठी व्युत्पत्तिकोश, पान 804-5, श्री. कृ.पा. कुलकर्णी, शुभदा सारस्वत प्रकाशन, पुणे 2004 पुनर्मुद्रण

¹³ मराठी व्युत्पत्तिकोश, ,पान 804,श्री. कृ.पा. कुलकर्णी, शुभदा सारस्वत प्रकाशन, पुणे 2004 पुनर्मुद्रण

¹⁴ पुरवणी,मराठी व्युत्पत्तिकोश, पान 899, श्री. कृ.पा. कुलकर्णी, शुभदा सारस्वत प्रकाशन, पुणे 2004 पुनर्मुद्रण

¹⁵'बुवा' हा 'बाई' च्या विरुद्ध अर्थाने वापरला जाणारा शब्द आहे.जसे की भास्करबुवा बखले, जोशीबुवा, किंवा यशवंतबुवा जोशी. इथे गंमत अशी की आडनावच बुवा असेल तर त्या कुटुंबातील महिलांना बुवाबाई म्हणावे लागते. 'बुवा'ला हिंदीत खान किंवा खां म्हणतात.बिस्मिल्लाखां, बडे गुलाम अलिखां किंवा खांसाहेब.

कामाकर्षण लक्षात घेवून नंतर 'बाई' शब्दाला तोच अर्थ लावला गेला. मराठीत रखेलीला बाई म्हंटले जावू लागले. जसे की बाई ठेवणे इत्यादी. 'किस बाई किस दोडका किस' मध्ये 'बाई' चा अर्थ स्त्री असा आहे.

'बाई'चा सर्वात प्रतिष्ठित अर्थ शिक्षिका¹⁶ असा आहे. 'प्रिय बाई' हे पुस्तक शिक्षिकेची कथा सांगते. शिक्षक-शिक्षिकेस आपल्या आयुष्यात खूप महत्वाचे, जीवनाला आकार देणारे स्थान असते. पण चमत्कारीकपणा किंवा भाषेचा प्रवाहीपणा असा की मुख्याध्यापिकेस हेडबाई म्हंटले जाते.

थोडक्यात, 'बाई'चा अर्थ दोन मुख्य पातळींवर निश्चित केला जातो. स्त्रीचे जीवशास्त्रीय मादीपणाचे लैंगिक स्वरूप आणि तिचे समाजशास्त्रीय स्थान. हे दोन्ही अर्थ केंद्रस्थानी ठेवूनच हे अर्थ विकसित झाले असावेत. पण ही स्थाने एकमेकांशेजारी व समान पातळीवर न ठेवता एकावर दुसऱ्याचे आक्रमण करून निश्चित केले गेले असावे, असे दिसते. मादीत्वावर समाजशास्त्रीय अर्थाचे कलम झाले, असे म्हणता येईल. बाला, कन्या, मुग्धा, किशोरी, नवोढा, प्रौढा, जरा किंवा पुरंधी, नितंबिनी ही विशेषणे किंवा अष्टनायिकांची नावे अथवा वात्सायनाने दिलेली नावे पाहाता हे अर्थसंक्रमण लक्षात येवू शकते. इंग्लीशमध्येही असे घडले असणार. बाई ही संज्ञा ऑक्सफर्ड¹⁷ शब्दकोशाने स्वीकारली असून "स्त्रीसाठी वापरला जाणारा नम्रतादर्शक शब्द आणि मोलकरीण" असा अर्थ दिला आहे. 'बाई'चा उगम बहुधा तुर्की भाषेत असा अंदाज व्यक्त केला आहे.

Woman

'बाई' किंवा 'स्त्री' आणि **woman** ही परस्परांची भाषांतरे आहेत. **woman** चे अर्थ विविध प्रकारचे आहेत. जुन्या इंग्लीशमधील **wifman** या शब्दापासून **woman** हा शब्द बनला. "wif" चा मूळ अर्थ स्त्री असाच होता. त्यापासून **wife** हा शब्द बनवून स्त्रीचे वैवाहिक (**adult female human**) स्थान निश्चित केले गेले. **wife** म्हणजे **wife-person**. **Wife** म्हणजे **woman**). पण **midwife** म्हणजे मधली बायका नव्हे तर मदतनीस व्यक्ति.¹⁸

अन्य व्युत्पत्तीनुसार जुन्या इंग्लीशनुसार **wimman (wimmen)** पासून **woman-man** हा शब्द बनला. त्यापासूनच **Wifman** हा शब्द प्रचारात आला. नंतर डच भाषेत **wif, quean** म्हणजे **female human being** या अर्थाने वापरला गेला.¹⁹ काही काळ **woman** म्हणजे **womb-man** असाही अर्थ लावला गेला, पण तो अमान्य झाला.²⁰

Wifman मधील **man** चा अर्थ आपण समजतो तसा पुरुष (**adult males**) असा नसून 'अखिल मानवजात' (**mankind or the human race**) असा होता. तशाच अर्थाने तो बऱ्याचदा वापरलाही जातो. जसे की **man is rational animal** या अँरिस्टॉटल²¹ च्या नावावर खपविल्या जाणाऱ्या प्राचीन व्याख्येत **man**²² म्हणजे मानव. आज **man** म्हणजे **person** व्यक्ति असाही अर्थ केला जात आहे.²³

ग्रीक भाषेत **woman** ला पर्यायी शब्द होता **gynē**²⁴. त्यापासून **gynecology** हा शब्द बनतो. **gynē** म्हणजे स्त्री, खरे तर बायकोच. बायकोचे मुख्य काम मूल निर्माण करणे. त्याकाळी नेहमीच युद्धे होत असत. म्हणून कायम

¹⁶पण या धर्तीवर शिक्षकास 'बुवा' का म्हंटले जात नाही, कुणास ठाऊक (बुवा! / बाई!)

¹⁷<http://oxforddictionaries.com/definition/bai>

¹⁸ <http://stfubinarists.tumblr.com/post/4497181947/okay-more-on-the-etymology-of-woman>

¹⁹ <http://www.etymonline.com/index.php?term=woman>

²⁰ <http://stfubinarists.tumblr.com/post/4497181947/okay-more-on-the-etymology-of-woman>

²¹ अँरिस्टॉटल - ग्रीक तत्त्ववेत्ता इ.स.पू. 384 ते 322

²² जसे की *All men by nature desire to know OR Man is a rational animal!* - Aristotle

²³ <http://old.theshtick.org/language/woman>

²⁴ **gynecology** सारखीच ग्रीक भाषेततील अन्य प्रसिध्द संज्ञा म्हणजे **philogynia**. त्या शब्दापासून **Philogyny** हा शब्द तयार होतो. सिसिरो (इ.स.पू. 106 ते 43) या रोमन तत्त्ववेत्ता व इतिहासकाराच्या मते ग्रीक तत्त्वज्ञानात **Philogyny** म्हणजे स्त्रियांवर अतिरिक्त प्रेम करणे, म्हणजे 'जवळपास बायल्याच!', या अर्थाने वापरला गेला आणि हा स्त्रीद्वेषासारखाचा एक मानसिक आजार आहे. <http://en.wikipedia.org/wiki/Philogyny>.

मनुष्यबळाची गरज असे. साहजिकच स्त्रीला असे मनुष्यबळ निर्माती म्हणून खूप महत्व होते. तिची प्रसूती ही खूपच महत्वाची घटना होती. त्याचे शास्त्र ते प्रसूतीशास्त्र.

woman या शब्दाशी वेगवेगळ्या भाषेतील समानार्थी व संबंधित इतर²⁵ शब्द म्हणजे Eve, Frau, adult, better half, common-law wife, concubine, daughter of Eve, distaff, distaff side, domina, donna, dowager, doxy, fair sex, female sex, feme, feme covert, femininity, femme, frow, gentlewoman, girl, goodwife, goody, grown man, grownup, helpmate, helpmeet, kept mistress, kept woman, lady, lass, legalis homo, little, major, married woman, matron, mature man, milady, mistress, no chicken, old lady, old woman, paramour, playmate, rib, second sex, softer sex, squaw, unofficial wife, vrouw, wahine, weaker sex, weaker vessel, wedded wife, wife, womanhood, womankind, women, womenfolk, womenfolks, dame, gentlewoman, lady, ma'am (मॅ 5 म्). या सर्व शब्दांमध्ये संदर्भानुसार वेगवेगळे अर्थ आहेत, पण ते सारे स्त्रीशीच संबंधित आहेत. यातील Dame, madam हे दोन शब्द मनरंजक आहेत, ते पाहू. कारण त्याभोवती स्त्रीचा दर्जा निश्चित करण्याचा निकष होता.

ब्रिटीश परंपरेत Dame हा एक अतिशय मानाचा किताब समजला जातो. पुरुषांना दिल्या जाणाऱ्या 'Sir' या किताबाला सममूल्य असलेला हा स्त्रियांसाठीचा किताब आहे. प्रथम हा किताब knight हा सन्मान मिळविणाऱ्या पुरुषाच्या पत्नीला दिला जात असे. नंतर तो स्वतंत्रपणे कर्तृत्ववान महिलांना दिला जावू लागला. केवळ 28 व्या वर्षी हा किताब लाभणारी एलन मॅकऑर्थर²⁶ ही ब्रिटीश परंपरेतील आजपर्यंतची सर्वात तरूण महिला असून ग्वेन डेव्हीस²⁷ ही सर्वात वृद्ध महिला, 100 वर्षांची आजीबाई होती. Dame ला 17 व्या शतकात Lady हा पर्यायी किताब शोधण्यात आला.

madam (mædəm)²⁸ हा शब्द 1250-1300 दरम्यानच्या फ्रेंच भाषेतील *ma dame* पासून बनला असून घरमालकीण असा त्याचा मूळ अर्थ होता. त्याचा लाडिक उच्चार 'मादाम'. मूळ फ्रेंच *dame* शब्दच नंतर इंग्लीशमध्ये आला असावा. Madam चे अनेकवचन madams, mesdames असे असून तो अधिकारी स्त्री, सत्ताधिकारी स्त्री या अर्थाने वापरात आला. नंतर नखरेल किशोरीला हे संबोधन गंमत म्हणून प्रचारात आले. गेल्या शतकात कुंटणखाना चालविणारी कुंटीण (the female keeper of a brothel)²⁹ हाही अर्थ मिळाला. आता तो सन्मानाने शिक्षिकेसाठी सुध्दा उपयोगात आणला जातो.

²⁵ Grady Ward, Moby Thesaurus, second edition

²⁶ Dame Ellen Patricia MacArthur डेम एलन पॅट्रीशिया मॅकऑर्थर (जन्म: 08 जुलै 1976) ही सुप्रसिध्द जलतरणपटू याट्सवुमन म्हणून लोकप्रिय आहे. याट्समधून अखंड विनाथांबा 71 दिवस 14 तास 18 मिनिटे 33 सेकंद या वेळात जगप्रवास करण्याचा विश्वविक्रम 08 फेब्रुवारी 2005 साली नोंदविला. त्या वर्षीची ती सर्वात वेगवान याट्सपटू होती.

http://en.wikipedia.org/wiki/Around_the_world_sailing_record

²⁷ ग्वेन डेव्हीस Dame Gwen Lucy Ffrangcon-Davies, (जन्म: 25 जानेवारी 1891, मृत्यू: जानेवारी 1992) ही सुप्रसिध्द ब्रिटीश अभिनेत्री असून तिने हॉलिवूडच्या चंदेरी दुनियेत प्रथम गायिका म्हणून पदार्पण केले. 1924 मध्ये प्रसिध्द अभिनेते सर जॉन गिलवूड यांच्या (रोमिओ)बरोबर तिने ज्युलिअेटची भूमिका साकारली. ब्रिटीश दूरचित्रवाणीवर 1991 साली सादर झालेल्या शेरलॉक होम्स मालिकेतील *The Master Blackmailer* या रहस्यपटात शंभराव्या वर्षी तिने शेवटची भूमिका अदा केली. त्यानंतर वर्षभरात तिचे निधन झाले. तिच्या या देदीप्यमान कारकिर्दीची दखल घेवून 1991 साली तिचा Dame Commander of the British Empire या किताबाने सन्मान करण्यात आला.

²⁸ Collins English Dictionary - Complete & Unabridged 10th Edition, 2009 © William Collins Sons & Co. Ltd. 1979, 1986 © Harper Collins Publishers 1998, 2000, 2003, 2005, 2006, 2007, 2009

²⁹ Dictionary of American Slang and Colloquial Expressions by Richard A. Spears. Fourth Edition. Copyright 2007. Published by McGraw Hill.

इंग्लीशमध्ये स्त्रीसाठी Mrs, Miss आणि Ms हे शब्द सामान्य वापरले आहेत. इंग्लीशमधील *Mister* हे उपपद knighthood किताबप्राप्त पुरुषासाठी राखून ठेवले गेले.³⁰ या *Mister* या शब्दाची दोन लघुरूपे म्हणजे *Mr* (Commonwealth English) किंवा *Mr.* (American English)³¹. *Mister* चे साधारण रूप *master* हे झाले. *Mister* च्या विरूद्ध अर्थी सन्मानार्थी उपपदे म्हणून Mrs., Miss., आणि Ms ही रूपे आली. *Mistress* म्हणजे घरमालकीण (lady of the house), म्हणजेच विवाहित स्त्री. हा वापर 17व्या शतकात सुरु झाला. बायबलनुसार स्त्री पुरुषाच्या बरगडीपासून झाली. (जेनेसीस, 2.21 ते 2.23). स्त्रीचे डोके म्हणजे सुध्दा पुरुषच, अशी बायबलची धारणा आहे खरी. मात्र नंतर स्त्रीला बऱ्यापैकी दर्जा देण्यात आला. मारियम, डेबोराह, हुल्डाह, नोहदीया, अॅना, इत्यादी. मत्तयकृत शुभवर्तमानात स्त्रीला सौंदर्य, नाजुकपणा, सभ्यतेचे प्रतीक मानण्यात आले.

Female

woman चा female हा पर्यायी शब्द आहे, त्यामागेही विदारक इतिहास³² आहे. तो लॅटीन भाषेतील पासून उगम पावतो, त्याचा अर्थ "ती, जी शोषली जाते" इंग्लंडमध्ये 13 व्या शतकात मोठी प्लेगची साथ आली. या काळापर्यंत स्त्रीचे विश्व चूल आणि मूल असेच मर्यादित होते. घरमालकीण, मोलकरीण आणि विधवा अशा तीनच अवस्था कायदेशीर होत्या. पण ही प्लेगची साथ इतकी व्यापक झाली की तिने जवळपास अर्धी लोकसंख्या म्हणजे पुरुष नष्टच केले. साहजिकच स्त्रीची आई व बायको या पारंपरिक लिंगभावी भूमिका बदलणे समाजधुरिणांना भाग पडले. स्त्रियांना उंबरठ्याबाहेरच विशाल विश्व थेट खुले झाले. स्त्रीची संकल्पना अनेक अर्थानी बदलली आणि स्त्रीच्या भूमिका स्पष्ट करण्यासाठी नवीच भाषा अस्तित्वात आली. *femininity* and *womanliness*, *womanhood* हे शब्द त्या भाषेचे अंग बनल्या.

Femininity मध्ये अविवाहित मुली आणि स्त्रिया यांच्यात आढळणाऱ्या अभिवृत्ती, वर्तनाचे ठराविक साचे आणि भूमिका यांचा गुणसमुच्चय अभिप्रेत आहे. Femininity म्हणजे स्त्रीत्व. ते केवळ स्त्रीतच अभिव्यक्त होते असे नाही, तर स्त्रीसह पुरुष आणि लिंगांतरित (transgender) यांच्यातही अभिव्यक्त होते. नाजुकपणा, करूणा आणि संवेदनशीलता ही स्त्रीत्वाची मुख्य लक्षणे ठरविण्यात आली.

हे लक्षात घेवून स्त्रीत्व प्रकट करणारा पुरुष म्हणजे *effeminate*, स्त्रीत्वाशी निगडित कपडे वापरणारा *cross-dressers*, आणि असे सारे काही बाह्य रूपडे घेवून फक्त पुरुषांच्या मनोरंजनासाठी वावरणारा पुरुष म्हणजे *drag queen*. आधुनिक पाश्चात्य संस्कृतीनुसार पुरुषी स्त्रैणभाव पुरुषामधील समलैंगिकत्वाशी स्त्रीत्व (Femininity) जोडले जात असले तरी पुरुषामधील लैंगिकतेशी स्त्रीत्व अनिवार्यरित्या जोडले गेलेले नाही, हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे. *femiphobia*, *effeminophobia*, *sisstophobia* हे सारे शब्द अनेक समाजगटांमध्ये पुरुषामधील स्त्रैणत्व सूचित करण्यासाठी नकारात्मक हीनदर्शक शब्द या अर्थानेच वापरले जातात.

Feminine³³ ही संज्ञा जुन्या फ्रेंच (14 वे शतक)भाषेतील *femella*, *feminin*, *femenin* किंवा *femineus* पासून आली असावी. *Femina*, *feminine*, *female* ही तिची रूपे म्हणता येतील. *felare* चा अर्थ चोखणे, *fecund* पासून म्हणजे सुपीक असा अर्थ बनतो. इतर वापरात नसलेले रूपसाधित शब्द असे: *feminitude* (1878); *feminile* "feminine" (1640s); *feminility* "womanliness" (1838); *femality* (effeminacy = female nature, 1754), *feminality* (quality or state of being female, 1640), *feminal* आणि *femineity* चा म्हणजे quality or state of being feminine, from *L.femineus* "of a woman, pertaining to a woman."

³⁰अर्थात नंतर अनोळखी पुरुषासाठीही हे उपपद वापरले जावू लागले.

³¹लघुरूपापुढे पूर्णविराम असणे हे (American English) चे, तर पूर्णविराम नसणे हे (Commonwealth English) चे लक्षण आहे.

³²<http://en.wikipedia.org/wiki/Femininity>

³³<http://www.etymonline.com/index.php?term=feminine>,

<http://en.wikipedia.org/wiki/Female>, <http://en.wiktionary.org/wiki/feminine>

Rib

इंग्लीशमधील rib³⁴ या शब्दाचाही अर्थ येथे पाहाणे उचित होईल. कारण या अर्थाशी, आदमच्या बरगडीपासून इव्ह ही पहिली स्त्री निर्माण केली गेली, ही बायबलमधील कथा जोडलेली आहे. जुन्या इंग्लीशनुसार *ribb* असा मूळ शब्द आहे. प्रोटो-जर्मन भाषेतील *rebja rif, ribb, ribba, Rippe* पासून *rib* बनतो. 1543 मध्ये *Rib joint* असा अपशब्द वापरण्यात आला. *Rib joint* (brothel) बरगडीशी जोडणे; म्हणजे बरगडीवान पुरुषाशी स्त्रीने शारिरीक भिडणे, हा लिंगसंबंध सूचक शब्द आहे.नंतर 1589 च्या दरम्यान *rib* म्हणजे बायको असा अर्थ लाभला! पण अर्थातच केवळ विवाहित स्त्रीसाठीच तो राखून ठेवला गेला. त्यामुळे अविवाहित, परित्यक्ता, विधवा, कुमारिका यांना स्त्रीचा दर्जा जणू काही नाकारण्यात आला.ही अर्थातच विवाहसंस्थेची सुरवात, महत्त्व तसेच अनिवार्यता ठरविण्याचा प्रयत्न होता, त्यामुळे हा अर्थ म्हणजे विवाहसंस्थेची मखलाशी होती.

Fetus

या साऱ्यातच *fetus* या शब्दाचे मूळ असावे, त्याचा खरा, अस्सल अर्थ स्त्रीगर्भ असा असावा. कारण मुळात तो *femineity* शी जोडला गेला होता. तथापि बाळ जन्मानंतरच त्यांचे लिंग नजरेस पडत असल्याने नंतर, म्हणजे बाळ गर्भातच असताना *fetus* चा अर्थ केवळ गर्भ असा करण्यात आला असला पाहिजे! यानंतरच एकूण मानवी व्यवहारात शब्दार्थ निश्चित झाला असणार.साहित्य, संगीत, कला, शिल्प, ललित व वैचारिक लेखनात हे सारे शब्द रूढ झाले.

Womb

'गर्भ' या शब्दाचा अर्थ पाहणे अनाटायी ठरणार नाही. संस्कृत 'गर्भ' चा मूळ धातू 'गृ-भेन'³⁵ असा असून 'गर्भेषु वसति'म्हणजे गर्भाशयात वसती करणारा तो गर्भ असा अर्थ निघतो. त्याचप्रमाणे 'गर्भ' म्हणजे गाभ,स्त्रीच्या पोटातील पिंड, गोळा. आतील भाग, द्रव्य, सारांश असाही अर्थ आहे. मूळ धातू गृभ् (गर्भ, सगर्भ्यः)³⁶. गर्बा = रासक्रिडेसारखा नाच, गर्बाचा 'गर्भ' या शब्दशी काही संबंध आहे का? असा प्रश्न कृ.पां. कुलकर्णी यांच्या व्युत्पत्तिकोशात विचारला आहे.

इंग्लीशमध्ये *womb* असा शब्द असून त्याचा अर्थ कशाचे मूळ, उगमस्थान असणे किंवा ओटीपोट *belly*.जुन्या इंग्रजीनुसार *wamb, womb* असा शब्द, प्रोटोजर्मनीत *wambo* असे आहे. *womb* हा *uterus* या वैद्यकीय तांत्रिक संज्ञेचे बोलीभाषेतील रूप असून उगम अज्ञात आहे. *uteri* या लॅटीन मूळ शब्दापासून *uteri belly* तथापि पासून *womb* पर्यंत कसा रूपप्रवास झाला ते सांगता येत नाही.प्रोटोइंडीयनइंग्लीशमध्ये *udero- abdomen, womb, stomach* आणि संस्कृतमध्ये उदरम्³⁷ असे बनते. इंग्लीशमध्ये *wombman* म्हणजेच *woman* असाही शब्दप्रयोग करण्याचा प्रयत्न झाला, पण तो वादग्रस्त ठरला. त्याच धर्तीवर स्त्री आणि पुरुषामध्ये केवळ गर्भाशयाचाच फरक आहे, अशीही मांडणी करण्याची टूम आली होती.

गर्भाशयाशी अगदी अलिकडे जोडला गेलेला शब्द म्हणजे *holy grail*. भाषांतरच करावयाचे तर 'पवित्र पेला'म्हणता येईल.येशू ख्रिस्ताने सुळावर जाण्यापूर्वी भोजन केले ते 'अंतिम भोजन'- *The Last Supper*. या भोजनप्रसंगी ज्या पेल्यातून तो पाणी, रस इत्यादी प्राशन करीत होता, त्यास म्हंटले आहे.हा येशूचा पेला असल्याने त्याभोवती अनेक दंतकथा रचल्या गेल्या.आजाऱ्यांना बरे करणे, अवयव दुरुस्त करणे इत्यादी सामर्थ्य या पेल्यात असल्याच्या कथा पसरल्या. या विषयवार 19शतकात अनेक चर्च, प्यारिश इत्यादी ख्रिस्ती मठांमध्ये चित्रकला बहरली.विसाव्या शतकात *Monty Python & Holy Grail* (1975), *Indiana Jones & The Last Supper* हे दोन मुख्य सिनेमे गाजले. 2006 साली डॅन ब्राऊन या लेखकाच्या *Da Vinci Code* या कादंबरीवर त्याच नावाचा सिनेमा निघाला. तो वादग्रस्त ठरला. कारण त्यात हे *holy grail* चा अर्थ गर्भाशय असा सूचित करण्यात आला होता.

इंग्लीशमधील *hysteria* या शब्दाशी स्त्रीचे जवळचे नाते आहे. गर्भाशयासंबंधीचा उन्माद हा अर्थ पुरुषी संस्कृतीने दिला असल्याचा स्त्रीवाद्यांचा आरोप असतो, तो खरा की खोटा, त्याची चर्चा येथे नको. पण अर्थ लक्षात घेणे जरूरीचे आहे, कारण

³⁴ <http://www.etymonline.com/index.php?term=rib>

³⁵ संस्कृत-मराठी शब्दकोश , वा. शि. आपटे, पान 400, श्री सत्गुरु पब्लिकेशन्स, दिल्ली, पुनर्मुद्रण 2007

³⁶ मराठी व्युत्पत्तिकोश, .श्री. कृ.पा. कुलकर्णी, पान 245

³⁷ <http://en.wikipedia.org/wiki/Uterus>, <http://www.etymonline.com/index.php?search=womb>

एकूण मानवी लैंगिक व्यापाराशीच ते जोडले गेले आहे. ग्रीक *hystera* म्हणजे *womb* पर्यायाने *hysterikos* म्हणजे *of the womb, suffering in the womb* ओटीपोटात = गर्भाशयात मज्जातंतूचा बिघाड झाल्याने होणारा उन्मादक, प्रक्षोभक असा निष्पादित अर्थ आहे.³⁸ गर्भाशयाशी जगातील सर्वच धर्मसंप्रदायांनी आणि विचारसरणींनी अनेक मिथके जोडली आहेत.

हे सारे मूळ अर्थ आणि व्युत्पत्ती तपासता स्त्रीची संकल्पना कशी आकार धारण करित जाते, हे लक्षात येते. असे म्हणता येईल की, स्त्रीची संकल्पना मुख्यतः दोन घटकांभोवती केंद्रीत होते, असे दिसते. प्रथम तिचे मादी असणे आणि नंतर तिचे माता होणे.

Womanism and feminism

हे दोन शब्द केवळ वेगवेगळे शब्द नव्हेत, त्या वेगळ्या संकल्पना आहेत. ज्यांच्या आधारे या संकल्पना रचल्या गेल्या त्या परिस्थितीही भिन्न आहेत. वेगवेगळ्या समाजरचनांमधून त्यांचा उगम झाला आहे. अर्थात त्या खोलात जाण्याचे इथे कारण नाही, आपण फक्त या शब्दांचे मूळ, व्युत्पत्ती पाहातो आहोत, त्यामार्गाने काही अर्थबोध होतो का याचा तपास करावायचा आहे. ही या लेखाची मर्यादा आहे.

इथे आणखी एक मुद्दा आहे. तो स्त्रीवादाचा. स्त्रीवादाने हे पूर्णपणे आणि ठळकपणे अधोरेखित केले आहे की स्त्री ही सामाजिक रचना आहे. स्त्री जशी जीवशास्त्रीय रचना आहे तशीच ती सामाजिक रचना आहे. स्त्रीचे स्त्री असणे, हेच एक राजकारण आहे. प्रसिद्ध स्त्रीवादी लेखिका सिमॉन द बोवा³⁹ ने तिच्या 'सेकंड सेक्स' या ग्रंथात ही भूमिका मांडली. नंतर 1960-70च्या दशकात 'व्यक्तिगत ते राजकीय' (The Personal is Political)⁴⁰ ही स्त्रीवादी मांडणी पुढे आली. (तिला नंतर राजकीय ते व्यक्तिगत (The Political is Personal) अशी जोड मिळाली. बोवाचीच मांडणी आधारभूत ठरून Womanism विकसित झाला, असे म्हंटल्यास फार चुकीचे होणार नाही.

Feminism हा शब्द female या शब्दापासून बनतो आणि Womanism हा या Woman पासून बनतो. Womanism हा शब्द धर्मशास्त्रीय चर्चाविश्वात वापरली जाणारी संज्ञा आहे. काहीजण womanism आणि black feminism या दोन्ही संज्ञा समानार्थी वापरतात, कारण दोघांचे चर्चाविषय जवळपास एकच व समान आहेत. पण black feminism ही चमत्कारिक संज्ञा होईल. कारण मुळात ती feminism पासून वेगळेपण दाखविते, म्हणून तशी वापरणे भाषिकदृष्ट्या कितपत योग्य आहे, याचा विचार तज्ञांकडून होणे अनिवार्य आहे. हा समान विषय पुरुषांकडून केले जाणारे विविध पातळीवरील शोषण' हा असला तरी त्यातही सूक्ष्म फरक आहे.

Womanism अशा स्त्रियांची चळवळ आहे की जी काळ्या स्त्रिया आणि काळे पुरुष या दोघांचीही दुःखे कवेत घेते आणि त्यांच्या सर्वकष कल्याणाचा विचार करते. साहजिकच feminism पेक्षा womanism ला ही चळवळ अधिक प्राधान्य दिते. त्यामुळे ही चळवळ White" feminism या शब्दात feminism चा थेट उल्लेख करते.

आपण साधारणपणे प्राथमिक व ढोबळ भाषांतर म्हणून feminism आणि womanism यांचे अनुक्रमे 'गोरा स्त्रीवाद आणि काळा स्त्रीवाद' असे म्हणू. ज्यास feminism म्हणतात त्या गोऱ्या स्त्रीवादाने स्त्रीमुक्तीच्या दुसऱ्या लाटेदरम्यान केवळ उच्चकुलीन, उच्चशिक्षित, उच्चमध्यमवर्गीय गोऱ्या स्त्रीच्याच अनुभवविश्वाचा विचार केला आणि काळी स्त्री त्याचर्चाविश्वातून पूर्णपणे वगळूनच टाकली, हा काळ्या स्त्रीवादाचा मुख्य आक्षेप होता. एवढेच नव्हे अनुषंगाने काळी मुलगी (आणि काळा पुरुष) परिप्रेक्ष्याबाहेर बहिष्कृत केली. त्यामुळे feminism अपुरा, चुकीचा, दिशाभूल करणारा, गैरसिध्दान्त आहे. उलट काळ्या स्त्रीवादावर आणि काळ्यांच्या कुटुंब रचनेवर या गोऱ्या स्त्रीवादाचा विपरित परिणाम झाला, असा आरोपच काळा स्त्रीवाद करतो.

³⁸<http://www.etymonline.com/index.php?search=hysteria>

³⁹ सिमॉन द बोवा:1908 ते 1986, अस्तित्वादी तत्त्ववेत्ती, विदुषी, लेखिका, सिध्दान्तकर्ती.

⁴⁰ हे घोषवाक्य प्रथम स्त्रीवादी लेखिका आणि विश्लेषक कॅरोल हॅनीश हीच्या *Notes From the Second Year: Women's Liberation* निबंधात 1970 साली वापरले गेले.त्यामुळे या घोषणेचा मान कॅरोलला देण्यात आला. तथापि आपल्या लेखसंग्रहाचे शीर्षक म्हणून शूलमीथ फायरस्टोन आणि अँनी केईडट या संपादिकांनी स्वतंत्रपणे वापरल्याचा खुलासा हॅनीशने 2006 साली केला. <http://mindthegapuk.wordpress.com/2008/01/27/the-personal-is-political>